چەمکی داهاتوو لە بۆچوونی کۆمەڵایەتی هاوچەرخ و لە ئەدەبیاتی کۆندا

محەمەد قاعد
لە فارسییەوە: محەمەد ئەحمەدی (سامان)

(١ - ٢)

خەون بۆ سۆفی کلیل و ڕەمزی کردنەوەی گرێ و گرفتانە و لە بەسەرهاتی سۆفییاندا زۆر جار دەخوێنینەوە؛ هەر کاتێک گیرۆدەی گرفتێک بووبێتن لە بواری ئایین، یان دنیادا، لە خەوندا بە دوای ڕێگەچارە و ڕزگاریدا گەڕاون و دۆزیویانەتەوە، یان پاش دوعا و پاڕانەوەی بەدەم گریانەوە، خەونێکیان دیتووە و ڕێگە چارەیان لێ هەڵێنجاوە.

"بەدیعوزەمان فرووزانفەر، شەرحی مەسنەوی شەریف"

سروشتی پێرێکە و دووسبەی لە ژیانی ئێمەدا، بەردەوام خەڵتاوە. زوو هاتووم، فەلسەفەی من پێوەندیی بە دوو سبەوە هەیە. "ئەحمەد فەردید"

ئێمە دەتوانین زانایییمان زیاد بکەین، بەڵام ناتوانین لێی کەم بکەینەوە، ئەگەر دەمەوێ دنیا ببینم، وەک ئەوەی کە خەڵکی بابل نزیکەی سێ هەزار ساڵ بەر لە زایین دیتوویانە، دەبێ بە کوترەکوتر و کوێرەکوێر بگەڕێمەوە بۆ سەردەمی منداڵیی خۆم. "ئارتۆر کۆستلێر، خەوگەڕەکان"

١

ئەکتەرانی فیلمێکی کارتۆنیی دێرین، هەرچەند مرۆڤی سەردەمی بەردینن، بە شێوەی باو لە نێو چینی نێوەنجیی خەڵکی ئەمڕۆی خۆرئاوادا دەژین. تەنیا جوداوازی ئەم ئەشکەوتنشینە بەختەوەرانە لەگەڵ داهاتووانی دەهەزار ساڵ دواتریاندا ئەوەیە کە ئامێری زۆر ساکارتر لە ئامێرە ئەمڕۆییەکانیان دەکار دێنا. تەختەبەردێک مێزی ئیدارەیە؛ تەلەفۆن گوێچکە ماسییەکە بە ڕیشاڵی گیاوە، فڕۆکە باڵندەیەکی مەزنی بەر لە مێژووەو کەپرۆچکەیەکیان لە نێو قەدی کلۆری دارێک لێ هەڵبەستووە.

بە خەیاڵپڵاو وەرگەڕاندنەوەی ڕێوڕەسمی ژیانی خەڵکی ئەمڕۆ بۆ چەند دەهەزار ساڵی ڕابردوو، لە بیانووی گاڵتە و ڕابواردن زیاتر نییە، بەڵام تەنانەت ئەگەر خۆ لە گاڵتەش لادەین و دەرفەت بە خەڵکانێک بدەین بۆچوونیان لەبارەی ژیانی هەزاران ساڵی ڕابردوودا دەربڕن، دەبینین کەسانێک هەن بە تۆندی باوەڕیان وایە کە شتێک بە ناوی پزیشکیی کۆن، جودا لە هەموو ڕەوتەکانی زانستی پزیشکی، هێشتا هەر لەسەر بڕەوی خۆی باقییە و لە قسەی هێندێک کەسەوە وا دەردەکەوێ کە گوایە ئێرانیانی سەردەمی کەونارا، دەستیان لە نەشتەرگەریی مێشک وەرداوە و دیارە کونکردنی کەڕاگەسەری کەسێکی "دەستی جندۆکەی لێ وەشاوە" بۆ

حافز

ئەوەی ڕوحی ناپاک لە سەری دەربچێ و مردنی دەستبەجێی ئەو کەسە، بەکارێکی هاوتای نەشتەرگەریی دادەنێن. لە بەرانبەریشدا، لە ڕوانگەی زۆربەی خەڵکدا، پیشەسازیی، شارستانییەت و زۆربەی دیاردە و چەمکەکانی دیکە لە داهێنەریدا هێندە تازەن کە باپیرانمان، لەبەر ئەوەی لێیان بێبەری بوون، نەیانتوانیوە لە بوونەوەرانێکی نیمچە کێویلە زیاتر بن.

لەم ڕوانگەیەوە، کەوناراناسی، هەر بەتەنیا زانستی کۆکردنەوەی بەرهەمی ڕابردووان نییە، بەڵکو ڕەوشتێکە بۆ نرخاندنی هەستونەستی دوور لە باوەڕی ئەو دەشتەکییە بلیمەتانەی کە بڕیار نەبووە، ئەو هەمووە زانا بن.

ئەم بۆچوونە جوداواز و جاروبارە دژوارانە دەکرێ، چ لە ڕوانگەی پسپۆڕان و چ لە ڕوانگەی گشتیدا، کۆمەڵە دەنگێکی باو بن لەبارەی میژووەوە و ڕێگە بدرێ هەموو کەسێک قسەی خۆی بکات. ئالۆزییەکە لەو جێگایەوە دەست پێ دەکا کە بۆچوونە جوداوازەکان بەبێ هیچ شێوازی و ڕێسایەک تێکەڵاوی یەکدی ببن. نموونەیەکی بەرچاوی ئەم تێکەڵاوییە، تێگەیشتنی ئێمەیە لە ئەدەبیاتی کۆن. لە کولتووری ئێمەدا، ئەدەبیاتی کلاسیک، کە دەبێتە سەرچاوەی بە ڕوالەت ناچاری هزر- تەنانەت هزری سیاسی- خاڵی دەسپێکی جۆرە جیهانبینییەکە، کە بەو پێیە زانایان و بیرمەندانی سەردەمانی کۆن، منداڵانێکی زوو پێگەییون کە بە ڕادەیەکی بلیمەتانە پتر لە توانایی و هەڵگریی تەمەنی خۆیان زانیوە، بەڵام لە لایەکی دیکەوە، مەودای بڕی قسەکانیان لەو بارودۆخەدا نابڕێتەوە کە تێیدا ژیاون و بڕەوێکی نەمریان هەیە.

لێکدابڕان و لێکهەڵپچڕانە کولتوورییە دوابەدواکان لە ئاکامی شاڵاو، شەڕ و تاڵان و بڕۆیاندا کە زۆر بەڵگەی کولتووریی لە نێو بردووە، هەروەها ئاڵۆگۆڕە کۆمەڵایەتییە نیوەچڵەکان کە کۆمەڵگەی ئێرانی لە بەرزەخی لەخۆشارایی کۆمەڵایەتی و میژوویی ڕاگرتووە، بەگشتی، نەریتی ئەدەبیاتی کۆنی کردووە بە پاڵپشتێکی لە ڕادەبەدەر گرنگی فیکری، ڕەنگە ئەگەر کۆمەڵگەی ئێران لەسەدەی نۆزدەوە توانیبایەتی درێژە بە ڕەوتێکی بەردەوامی کەم قڕە و هەرا بدا، یان وەک گەلانی تازەپێگەیشتوو، بناغەی هەبوونێکی واقعبینانەی بۆ خۆی دارشتبا، ئەو گرفتانەی کە لە جۆری ڕوانین بۆ ڕابردووەوە، ئاوقای دەبن، کەمتریان لە چاو دەدا، ئەوەی ئێستا لە گۆڕێدایە، وێنەیەکە، پڕاوپڕ لە بەشی بەتاڵ، یان ڕەنگ نەکراو، بەشگەلێکیش بە ڕەنگی تۆخ و هێڵی زەقەوە، هێندێک جێگاشی خراوەتە ئەستۆی بینەر، کە ڕاستەقینەیەکی دڵخۆشکەر نییە، بەڵام جێگای سەر لێ سووڕمانیش نییە: لە سەدەی نۆزدەدا بوو ئێمە بە خوێندنەوەی بەردەنووسەکان، لە قۆناغی ئوستووریی و چیرۆکی جەمشید و فەریدوونەوە گەیشتین بە ڕاستەقینە میژوونووسەکانی ئێرانی کەونارا و تاکو ئێستاش ئینسکلۆپیدیایەکی چڕوپڕی فارسیمان لەبەردەستدا نییە.

لە وەها بارودۆخێکدا، ڕوانینمان بەرەو ڕابردوو تاکو ڕادەیەکی زۆر لە ڕۆچنەی ئەدەبیاتی کۆنی فارسیدا بەرتەسک دەبێتەوە. لە لایەکی دیکەیشەوە، هەموو جارێک کە هەوڵی بناغەدارشتنی مەکۆ کۆمەڵایەتییە نوێکان سەر ناگرن و ئەم هەستە خەفەتبارەمان بەسەردا زاڵ دەبێ کە زەمانمان لە کیس چوو، بەبێ ئەوەی هیچمان وەبەر چنگ بکەوێت، مەیلمان بۆ پشتبەستن بە ئەدەبیاتی کۆن، وەک نموونە و دەسمایەیەک بۆ بیری کۆمەڵایەتی و شوناسی کولتووری و جیهانبینیی فەلسەفی - سیاسی، تینوگوڕی تێ دەگەڕێت، ئەمە زۆر گرنگە کە باوەڕی بێ زەمانیی نەریتی ئەدەبی و هزرە شاراوەکانی ناخی، خەیاڵپڵاوێکی ڕووت نییە. لە ڕاستیدا، هەرچی زیاتر ئەو جۆرە بۆچوونە لەبەرچاو دەگرین، زیاتریشی دەبینین و نموونەی زیاتریشی لە

دەوروبەرمـــاندا لێ وەدیار دەکـــەوێت. وردبوونەوەی بەردەوام و گشتی لەسەر بۆچوونێک، بە هەر هۆیەک بێ، ڕەنگە بەرەبەرە ڕەگوڕیشەگـەلێکی زۆر ڕاستی و ڕژد و چاوپۆشی هەڵنەگر لە بۆچوون و لە ئاکاری کۆمەڵایەتیدا پێکبـێنێ، هەر چەندە ئەو جۆرە ڕەگوڕیشـانە هەمـیشـە ناتوانن لە بەرانبەر گوشارەکانی ئاڵوگۆڕدا، خۆڕاگر بن.

لە شوێنێکدا کە توخمە دژبەرەکانی چەندین جیهـانی جـــوداواز بە زۆری لە پەنای یەکـــدییـــەوە چنرابێتن، درزتێکەوتنی ئەو جیهـانبینییـە نالێکە لە ژێر گـوشاری زەمان و ڕاستەقینەدا، حاشاهەڵنەگر دەبێ. مەبەست لە درزتێکەوتن، دووڵەتبوونی مێشکی تاک، یان تەنانەت ورد و خاشبوونی تەواوی کەسایەتی کۆیە.

زەمانێک کە مێشک لە ئاکامی پشێوییە کۆمەڵایەتییە نەبڕاوەکاندا پەرێشان و ماندوو بووبێ، وەک مرۆڤێک بە سـواری چەرخ و فـەڵەکـەوە، ڕەنگە مـەودا و خـێـرایی جـوواڵانەوە و هەسـتی لێک کـردنەوەی ئەم لاو ئەو لای خۆی لە ماوەیەکی کورتدا بزر بکات.

لە چەند دەیەی ڕابردوودا، ئەوەی کـە کـۆمـەڵێک لە خوێندەوارانی ئێرانی ڕوویان لە قـوتابخانەی عـیـرفـان کـردووە، وەک مـیـراتێکی ئەدەبیـاتی کـۆن، دەکـرێ نموونەیەک بێ لەم سەرلێشـێوانە، لە دۆزینەوەی ئاقار و ڕێگادا. سـاڵانی تێـر و پڕی و ئاسـایشی ئەفـسـانەیی خـۆرئاوا لە دەیەی ١٩٦٠دا، ژمـارەیەک لە گـەنجـان و لاوانی ئەوروپا و ئەمـریکا لە خـۆشی وەدەسـتـهـێنانی ئەزمـوونی نوێ لە ژیان و لە جـیـهـان، سەریان لە هیند و ئەفغانسـتـان و بەرزاییە پڕ لە حەشیشەکانی نیپاڵەوە دەرهێنا. سـەرەتای دەیەی دوایی، بە کـۆتایی هاتنی قـۆناغێکی گەشـەی ئابووری لە خـۆرئاوا، ئەم سـەیران و گەڕانە بە دنیـادا کـۆتایی هات و شـەیدایانی پیـاسـە لە بەسـتـێنی ئەوسـەر نـادیاری مـێـشک و زانین بەپەلە بۆ وڵاتەکـانی خـۆیان گـەڕانەوە، بۆ ئەوەی لە شـوێنێکدا دابمەزرێن. ئەوەی لە نیـوەی دەیەی ١٣٣٠دا هاتە سـەر ڕێگای ئێـمـــە و - بە جـــۆرێک و تاڕادەیەک هەر بەردەوامە- پێچەڵاوپێچتر و لێک دژوارتر بوو.

لە نێـوان سـرتە و چـپـەی پڕ لە دڵتـەنگی و بە مـراد نەگـەیشـتـووی هاواراندا، نەوەیەک لە گـەشـە و پێگەیشتندا بوو کە لە شیانی ئاشکرا و بێ ڕەمز و ڕازی دەربڕینی خۆی، پتـری قسـە و پرسـیـار و نارەزایەتی لە سەردا بوو. لە بەستێنی ئەدەبیاتی سیاسیدا، ئەم بابەتە هەر دەهات زیاتر و زیاتر دووپات دەبۆوە کە؛ شاعیـرانی خـاوەن توانایی ڕابردوو، نە تەنیـا گـەدایانی خـەڵات و بەرات نەبوون، بەڵکو بیـرمـەندانێکی نارازی بوون. لە لایەنی فـەلسـەفـیـیـەوە، دۆزینەوەی چەمکێک بۆ ژیان لە کۆمەڵگەیەکدا کە بە خێـرایی ئاڵوگـۆڕی بەسـەر دەهات، بەرەو سـەرمایەداری دەڕۆیشت و هەمووانی فێر دەکرد کە ببزوون، بـا سـەرتان بێ کلاو نەمـێنێ، ببـوو بە بەرنامەی کاری ڕووناکبیران.

بەڵام نابێ بە پەلە ئەو ئاکامە هەڵێنجرێ کە کولتووری عـیـرفـانی، یان عـیـرفـانی نوێ، لە کۆمـەڵگەی ئێـمـەدا، کۆمەڵێک هێما و ئاماژەیە بۆ جۆرێک جیهـانبینی، یان بیـروباوەڕگـەلێکی ڕچەشکێن کـە کـەرەسـەکـانیـان لە فـۆرمگەلی دیکەدا مـەترسـیـدار، یان نەشـیـاون. زۆربەی بانگەشـەکـەرانی عـیـرفـان، بیـانـەوێ و نەیانـەوێ، ناسیاسین، تەنانەت دژی بیرۆکەی کۆمەڵایەتیشن.

ڕاکێـشـانی خـەڵک بەرەو مـەیدانی کـاری تاکـەکـەسی وەک دۆزینەوە و ئاگاداری و ڕوونبوونەوە و دڵ سپاردن بە چپـەی دەروون کە بڕیارە لە ناخی ڕوحی هەر کـەسێکەوە بە گـوێی گـیـانی ئەو کـەسە بگا، لە دنیای ئەمـڕۆدا لەوە زیاتر نـیـیـە کـە کـەسـێک بنێـری بە دوای شـاخی مـەل و شـیـری مـەلیـچکدا، ئەو خـەڵاتەی کـە بانگەشـەکـەرانی عـیـرفـان دەیکەنە مـزگـێنی بۆ عـارفـان و دژکـامـەکـانی هەڵبـژاردە، شـانازیی گـەیشـتنە بە پلەی کـەڵە عـارفـانی وەک حافز و مەولەوی و تێگەیشتن لەو شتانەی کە ئەوان تێی گـــەیشـــتـــوون، بەڵام وێدەچێ کـــە خـــودی ئەو بانگەشـەکـەرانەی هاوچەرخی ئێـمـە، هاوولاتیـانێکی ئاسایی بن، کـە لە پاش و پێشکردنی لەزگەیەک وشـە و چەمکاندا، بووبێتنە وەستا و لێزان، بەبێ ئەوەی کە سڕ و ڕاز و زانیـاریـیـەکی بەرزتر لە ڕادەی باوی دەوروبەر و زەمانیان وەدەست هێنابێ.

کـــە ئاوڕ لە پشت ســـەرمـــان دەدەینەوە و چاوێک بە دەیـەکـــانـی ١٣٤٠ و ١٣٥٠ی هـەتاویـدا (١٩٦١ و ١٩٧١ز) دەگـێـڕێن، ڕەنگە بتـوانین ئەو ئاکـامـە لە بیـرەوەرییـەکان هەڵێنجین کە هێندێک لە هۆگرانی هزر و ڕامـان، چ مـەیلەو مـەزهەب بووبێتن، یان هەرچیـیـەکی دیکە، هەموویان لە ڕەوتێکی وەک یەکدا گەڕانەوە بەرەو عـیـرفـان. پێـویسـتـیـی تەیاربوون بە بۆچوونێکی کۆمەڵایەتی، کـە لانی کـەم بتـوانێ لە بەرانبـەر ڕێسـای جـێـگرتوودا ڕابوەسـتـێ، بڕەوی بە جـۆرە ڕێچکەیەکی فـەلسـەفی دەدا کـە بە کـردەوە هەر لە شـتـێکی وەک ناوەڕۆکی تۆز تەکـێنراوی نەریتـە ئەدەبیـیـەکـان دەچوو. عـیـرفانخوازانی "مۆدێرن" پێداگرییان دەکرد کە شاعیـرە باشەکانی کۆن، بەردەوام لەگەڵ حکوومەت و کولتووری

جەلالەددینی ڕۆمی

فەرمیدا بەرەنگاربیان کردووە. لە بەرانبەریشدا، لایەنگرانی نەریتی عیرفان، گلەییان لەوە دەکرد کە دوای ٧٠٠ ساڵ، تازە وێنایەک لە حافز دەخەنە ڕوو کە وەک ڕووناکبیرێکی "مۆدێرن" و بێ بەری لە پێوەندیدارییە ئایینییەکان، دەیناسێنن. هۆکارێکی گرنگی دیکە لە گەشەی عیرفانخوازیدا، بایەخێکی لە ڕادەبەدەری دێرینە کە بە لایەنە جوانیناسانەکانی ئاخاوتە دەدرێ، ئەمەش بەش بە حاڵی خۆی دەبێتە هۆی ئەوەی کە ناوەرۆکی ئەدەبیاتی هۆنراوەی کۆن، بە هێز بکرێ. کۆمەڵێک لە هاوچەرخانی ئێمە، جوانبێژیی ئاخاوتەی حافز هێندە بە دانەبڕاو لە جیهانبینی ئەو دەزانن کە، بەبێ ئەوەی نیگەرانی گیرۆدەبوون لە لێکدژییە بێ گومانەکاندا بن، دنیا لە چاوی ئەوڕا دەبینن؛ کە ئەم جۆرە یەکسانی و وەک یەکبوونانە؛ پەرە بە ڕەوتی گۆڕینی نەریتی بەرهەم هاتووی میراتی ئەدەبی دەدەن بۆ هزری "کۆمەڵایەتی".

زۆر وێدەچێ کە چاودێری ڕووداوە کۆمەڵایەتییەکان، عیرفانخواز بێت، یان هەر چییەکی دیکە، بتوانێ لە ئەدەبیاتی کۆنی نەتەوەی خۆیدا، کۆمەڵە هێمایەک بۆ بارودۆخێکی هاوچەشن بدۆزێتەوە و لەوانەوە پێداهەڵگوتنێک - نەک ڕوونکردنەوەیەک - بۆ ئاستی بەردەمی خۆی دەستەبەر بکات، بەڵام ئەم جۆرە تێگەیشتنانە تەنیا دوای ناسین و فامینی سەردەمی هاوچەرخ و وەبەر چاو خستنی وێنایەک لەم سەردەمە مەیسەر دەبێ، نەک هەر بە وردبوونەوە لە شیعری کلاسیکدا (محەمەد عەلی جەمالزادە کە تەمەنێک لە خەیاڵاتی خۆیدا ژیا، هەرچەند لە ڕیزی عیرفانخوازاندا جێ ناگرێ و تا کۆتایی تەمەنیشی ئامادە نەبوو جارێکی دیکە پێ لەم وڵاتە بنێتەوە، بە تۆندی باوەڕی بەوە بوو کە تەنیا شیعرە کۆنەکان بەسن بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی زانایی و تێگەیشتنی هاونیشتمانانی لێقەوماوی پێشووی)، هۆکارێکی دیکەی پەنابردنە بەر ناوەرۆکی ئەدەبیاتی کۆن، ئەو پەسن و ڕێزە گشتییەیە کە شاعیرانی ئێرانی بوویانە. ئەم نووسراوەیە باسی ئەدەبیات، یان هەڵسەنگاندنی جیهانبینیی شاعیرانی کۆن نییە. مەبەست تەنیا چاوگێرانێکە بەسەر جێگۆڕکێ و ژیاندنەوەی نەریتە ئەدەبی و فیکرییەکانی ڕابردوو وەک داروپەردووی بۆچوونە کۆمەڵایەتییە هاوچەرخەکان.

بەم شێوەیە، لەگەڵ گەشەی کولتووری گەڕانەوە بەرەو عیرفان، تەنانەت لایەنگری قوتابخانە ماددییەکانیش هیچ گرفتێکی نەبوو کە بەشێک لە بۆچوونەکانی بکاتە عیرفانی، چونکە وێدەچوو کە، لە پاڵ جۆراوجۆری و ئەزموون و شتی دیکەوە، ئەم شێوەی دەربڕینە بتوانێ لانی کەم پەرژینێک بێت لەبەردەم ناڕەزایەتییەکانی کولتووری میواندا، بەڵام لە کردەوەدا، مێشک دوولەت دەبێ: بەشێکی بۆ باوەڕمەندی بە باوەڕەکانی سەردەمی نوێ و بەشێکیشی بۆ هاودڵی لەگەڵ ئەو بیرمەندانەی کە بە جۆرێکی جوداواز دەڕوانە جیهان. تاک بە جۆرێکی ژیناستیکی فیکری دەتوانێت لە کاتە فەرمییەکاندا، ماتریالیست، ڕاسیۆنالیست، کاپیتالیست، یان هەر چییەکی دیکە بێ، بەڵام لە کاتی پشوو و بێکاریدا ڕوو لە قوتابخانەی عیرفان بکات و بە قەڵافەتێکی زۆر ڕژدەوە پەیتا پەیتا شیعران بخوێنێتەوە و ئۆباڵ بە ئەستۆیدا بکێشێ. بەسەرهاتی دابەزینی ڕوح لە جیهانی ڕاستینەوەیە و نااڵینی بۆ هەرچی زووتر شادبوونەوە بە دیداری خۆشەویستی ئەزەلییە. بەداخەوە "کاتێک کە بیرکردنەوە دوولەت بووبێ، هەر دوو لەتەکە بایەخی خۆی لە دەست دەدا." (١)

لە کولتووریکدا کە لە منداڵییەوە، پەیڕەوانی خۆی بە دوولەتبوونی مێشک ڕادێنێت، ئەم کارە ڕەنگە تاقەتپڕووکێن نەبێ. بانگەشەدەرانی عیرفانیش خۆیان وا نانوێنن کە لە ژیانی ڕۆژانەدا ئاکارێکی جوداوازی بەرچاویان لەگەڵ دیتران هەیە، یان کۆمەڵێک زانیاریبان بە دەست هێناوە کە لە ڕێگای گەڕان و دۆزینەوە

ڕوحانییەکانیانەوە بە نسیبیان بووە.

لەڕێوشـــوێنی ژیان و پێـــوەندییـــە کـــاری و کـــۆمـــەڵایەتیـــیـــەکـــاندا، ئەوانیش لە ڕادەیەکی چاوەڕوانکراودا هەروەک ئەو تاقمە کۆمەڵایەتییە دەژین کە پێوەندییان پێوەی هەیە. لە قسەشدا، ئەوەندەی کە بکرێ لێیان تێبگەی، باسی ئەوە دەکەن کە، بۆ گەیشتن بە ئاکامی جێگای ڕەزامەندی لە چوارچێوەی ئەم ژیانەدا، عیرفان دەتوانێ شێوازێکی کارساز بێ، بەڵام ئەوەی کە بە کـردەوە دەگـوترێ، بێـجگە لە نواندنی دیکلەمـەی شیعری ڕابردووان، شتێکی دیکە نییە. ناسیاری عیرفان دەبێ بتـوانێ یەکبین دەیان بەیتـە شیـعـر بخـوێنێتـەوە (پەخشانی کۆن لە کاروباری عیرفاندا ڕەنگێکی زۆری نیـیـە). لە باری ناوەرۆکـەوە، لایەنگرانی عـیـرفـان، کـۆمـەڵە خـاڵـێک دێننە بەرباس کـە بە باوەڕی خـوێان ئەوانە بابەتە سـەرەکـیـیـەکـانن. لە ڕوانگەی ئەوانەوە، گرفتی مـرۆڤ لە هەموو بارودۆخێکدا، دووركـەوتنەوەیە لە ڕاسـتـەقـینـە و گـیـرۆدەبوونە لە تاریکایی دەڕووندا، لەبـەر ئەمـە، ڕێگایەک کـە بۆ خـوێان و بۆ بەردەنگانی خۆیانی دیاری دەکەن، هانابردنە بۆ بەر دەرگانەی هەناسە پاک و پیرۆزەکانی شاعیرانی کۆن، بۆ ئەوەی لەم گێژەنە ڕزگار بن.

دیاریکردنی ئەوەی کـە لە وتارێک، یان بابەتێکی نووسراوی عیرفانیدا، بە ڕوونی باسی چ شتێک کراوە، هەمـیـشـە کـارێکی ئاسـان نـیـیـە. گـوتار و وتارە عیرفانییەکان زیاتر بە لەبزێک دەست پێدەکەن کە دەڵێی بێـژەر، یان نووسـەر لە ئاکـامـدا دەسـتی بە کلیلی ڕەمـزگـەلێکی وەک "بریسکانەوەی تـیـشکی زاتی باری بادە لە پیـاڵەی ڕوونی سـیـفات و مـەلی باغی نادیاری" ڕاگـەیشـتـووە و بەتەمـایە، لە قـاویان بدا و ئاگـریان پێ بنێتەوە، بەڵام پتر لە کۆتایی کاراندا دەگوترێ، کە داخ و مـخابن، قسە زۆرە و بوار کـەم و هەڵبـەت زانیـاری زیاتر لە بارانداید و لە توانایی ئەم کـورتە باسەدا نایە. کـورت هێنانی کات و شوێن، خـوو و خدەی بەرچاوی ڕێڕەوانی عـیـرفـانە. هەر کـەسێک قسـەیەکی بۆ گـوتن پێ بێ، تێدەکـۆشێ لە هەمـوو هەڵکەوتێک بۆ دەربڕینی کـەڵک وەربگرێ و سـوپاسی گـوێگران و بەردەنگانی دەکات کـە گوێیان بۆ ڕاگرتووە و سەرنجیان پێ داوە، بەڵام ڕێڕەوانی عیرفان وەها نین، ئەگەر پەڕی کاغەز بە بەرینایی ئاسمان بوایە، یان گـوێگر تاکـو شێـوی کۆتایی لە جێگای خۆی نەجـوولایە، ئەوان ڕەنگە دڵۆپێک لە زەریای مانایان کە لەبـەر دەسـتی خـوێاندایە، بە تینوێتی ڕوحی گـوێگراندا بچـۆڕاندایە، بەڵام بەو دەرفـەتە بەرتەسکانەوە، جـغـار. دەکـرێ شـێـوازی کـارەکـە لەم فـێـڵـەدا کورت بکرێتـەوە: ئەوەی مـن دەیڵـێـم، گـیـرانەوەی وتەی زانایانە و ئەگـەر بێـتـو دژایەتیم لەگـەڵ بکەن، لە ڕاسـتـیـدا بە گـژ گەورەگەورانی جێگای شانازیی نەتەوەییماندا هاتوون.

ناکرێ بڵێی کە ئەم ویستە تەنیا بەرهەمی مەیلی خۆ بە زلزانینە. لەوەیڕا کـە خـوازیاریـیـە عـیـرفـانیـیـەکـان لە کۆمـەڵگەی ئێـمـەدا، پتـر لە نێو کـۆڕاندا گـەشـە دەکات، عـیـرفـانخـوازان بەرەبەرە ڕازی دەبن، یان یەکـدی ڕازی دەکـەن، کـە دەسـتـیـان بە نهـێـنی و ڕازی گـرنـگ ڕاگەیشـتـووە؛ لەبەر ئەوەی عـارفـانی پێشـوو پێداگربوون لەسـەر هەڵاواردنی ئەغـیـار و یارانی نهـێـنیـزان، عـیـرفـانخـوازان بەو ئاکـامـە دەگـەن کـە، تەنیا دەکـرێ تۆزقاڵێک لە ڕاستەقینەی پاک کە خۆیان پێی گەیشتوون لە هەزاران وشـەدا، خـەست بکرێتـەوە، تاکـو لە لایەکـەوە بریسکەی ڕاستـەقینەی بەردەنگی خوازیار نەسوتێنێ و لە لایەکی دیکەیشـەوە هاشەکەران ڕێ نەبەنە نێو دنیای مـاناوە (هێندێک لە عـاشـقـانی نوێخـوازی عـیـرفـان، کاتێک کە لە مەیدانی سیاسەتدا لەگـەڵ چەمکە کۆن و ناسـیـاوەکـانی "خـۆیی" و "ناخـۆیی" ڕووبەڕوو دەبنەوە، وەها بە نـازەوە نێـوچاوان تێکدەنێن کـە دەڵێی لەتە سیـاسـیـیـەکەی بیرکردنەوەیان لە خۆپارێزیی عیرفانیی لەتەکەی دیکە بێ خەبەرە).

لێرە ناچینە سەر ئەوەی کە عیرفان چییە. لە ڕاستیدا، یەکـەم ئاکـامی ناسـیـاویی سـەرەتایی لەگـەڵ قـسـەی عـیـرفـانخوازان، گەیشتنە بەو خاڵەی کە، یان مەچۆ نێو باسـەکـەوە، دەنا ئەگـەر چووی، تەنیا لە شکۆی بنواڕە و پێـیـدا هەڵبـڵـێ، چونکە ئەم بەسـتـێنە جێگای ڕەخنەی شـیـکارانە و شـوناسی ڕەخنەیی تێدا نابێـتـەوە. هەر لە ڕاستیدا هیچ ئەوپەڕ- زمانییەکی هاوبەش هەبوونی نییە کـــە بکـرێ لە دەرەوە تـوێژینەوەی لە بـارەی زمـــانی عـیـرفـانەوە پێ بکرێت. لەم پێـوەندییـەدا، پێناسـە، بە مـانای پێـداهەڵگوتنی هەست بزوێنە، نەک بە مـانای چوارچێـوەیەک بۆ باس و لێـدوان. لەم ڕووەوە بناری ئەم وتارە لە چاوخشـاندنێک بەسـەر ئەم بەسـتـێنەدا کـورت دەکەینەوە. لە ڕوانگەی شوناسناسییەوە، هەر بەو جۆرەی کە عیرفانخوازان مەبەستیانە، عیرفان دەخەینە بەر باس و هەوڵ دەدەین تووشمان بە تووشی دەمەتەقە لەگەڵ ئەو تیرەیەوە نەبێ. بەردەنگی ئێمە، ئەو گەنجانەن کە بە شانۆ عیرفانییەکان، هەڵفریواون، نەک ئەو خەڵکەی کە خۆیان خاراوی ئەو بوارەن و ڕایەخیان لێ ڕاخستووە.

٢

یەکێک لە گۆڕانکارییەکانی مەیدانی عیرفان و عیرفانخوازی لە ئێرانی هاوچەرخدا، ساڵی ١٣٦٧ی هەتاوی (١٩٨٨ز) لە کۆنگرەی حافزناسیدا، لە شیراز هاتە گۆڕێ، تا ئەو کاتە وا بیر دەکرایەوە، یان وا دەنوێنرا کە زۆر قسە و باس لە بواری ناسینی حافزدا هەیە کە دەبێ بگوترێن. لە ماوەی ناونووسین و نۆرەگرتنەوە بۆ پێشکەش کردنی وتار لەو کۆنگرەیەدا، وەدیار کەوت کە لەبەر زۆری ناسیارانی نهێنی و دەردەدارانی ئاشنای دەردان، هیچ وتارێژێک زیاتر لە دە دەقەی کات وەبەر ناکەوێت.(٢) بۆ زۆربەی یارانی مانا، کە کەمتر خوویان بە کورتبێژییەوە گرتووە، ئەم کاتە بە دەستەندەیە، دەبێ زۆر تاڵ بووبێ: مەگین لەماوەی دە دەقەدا دەکرێ باس لە نهێنییەکان بکرێت و مەگین لە دنیادا چەند کەس توانیویانە سەر لە کەلێن و کولێنی ئەو نهێنییانە دەربکەن کە ناکرێ بۆ هەر کامێکیان هەزار کاتژمێر کات تەرخان بکرێت و زارێکی بە بەرینایی دنیایان پێ بدرێت تاکو ببنە مەلەوان لە زەریای قوواڵی ماناداً؟ بەهەر حاڵ، بێجگە لە کومەڵە خاڵێک لە بارەی ئەو مەبەستانەوە کە غەزەلی حافز دەگەڕێتەوە سەریان، هەروەها دژواریی وەرگێڕانی غەزەلی حافز بۆ سەر زمانانی دیکە -کە لە بارەی ئەوەی دووەمیانەوە، بە تایبەت ئاڵۆزکاویی سەربشێوێنی جێناوە نێر و مێیەکان لە وەرگێڕانی ئەو غەزەلانەدا بۆ زمانە فەرەنگییەکان، هیچی لەگەڵ ناکرێت- ئەو وتارانە هیچیان بەو زانیارییانەوە زیاد نەکرد کە لە بارەی غەزەلی حافزەوە لەبەردەستدا هەن. شێوازی سەلماندنی بیرۆکەیەک لە ڕێگای دووپاتکردنەوەی ئەو بیرۆکەیەوە لە چوارچێوەی شیعردا، ئەگەر بکرێ بەو کارە بگوترێ شێواز، بازنەیەکی داخراوە کە سەر بەرەو هیچ شوێنێک دەر ناکات.(٣)

تەنیا بەرهەمی دیاری ئەو کۆڕە، ڕەنگە ئەوە بوو کە بەرهەمهێنانی کتێب لە بارەی حافزەوە ڕووی لە کورتی دا. تاکو پێش ئەو کاتە، پەلەیەک لەو ڕەوتەدا دەبینرا کە نیشانەی تاسەی مەیداندارانی مانای لێ بەر چاو دەکەوت و وێدەچوو کە وێژە و بێژەناسان، دەستیان بە مرواری هێنده دەرەوشاوە ڕاگەیشتبێ کە حەیفە لەبەر چاوی هەموان نەدرەوشێنەوە. دە ساڵ دوای ئەو کۆنگرەیە، ئێستا جاروبارە کتێبێک، یان وتارێک کە هەڵگری سەد پاتبوونەی هەمان ئەو پێناسە و پێداهەڵگوتنانەیە کە لەبارەی حافزەوەن و لێرە و لەوێ بڵاو دەبنەوە، بەڵام کەم کەسی وا هەیە کە چاوەڕوان بێ تاکو سەدەفێک بکرێتەوە، یان نهێنییەکی گەورە ئاشکرا بکرێت.

لە بەرەکەتی ئەو بابەتانەوەیە کە ئێستا لە بواری حافزناسیدا، لانی کەم دوو بیرۆکەمان لەبەر دەستدا هەیە: یەکیان دەڵێ حافز زۆر ڕەند (وریا و چاونەترس) بوو؛ ئەوی دیکەیشیان تێدەکۆشێ، بیسەلمێنێ کە حافز نە تەنیا زۆر زۆر ڕەند بوو، بگرە کەلاوەگەڕ و مەیخانەنشینیش بووە، ئەگەر لێیان بپرسی ڕەند یانی چی، هێندێک شیعرت بە گورچوو دادەدەن. کاتێکیش لێیان بپرسی ئەدی ئێمە چۆن بە ڕێگای ڕەندی و ڕەندایەتیدا بڕۆین، هێندێک شیعری دیکەت ئاوقا دەکەن، ئەگەر بشپرسی بێتو تێکڕای خەڵک زۆر زۆر ڕەند بن، ئاخۆ خاڵێک، یان ڕاستەقینەیەکیان لێ ڕوون دەبێتەوە، دیسان هێندێک شیعرت تێ هەڵدەکەن.

بەڵام لە جیاتی ئەم هەموو بە گوێدادان و دووپاتکردنەوەیە، دەیانتوانی هەر دووک بیرۆکەکە پێکەوە بەراورد بکەن:" عاشق بە! وەرنە ڕۆژێ دنیا دەچێت و نەتخۆند / ئەو نەخشە پێتی ئەسپارد لەم کارگایە گەردوون"(٤) و "ئاخە دڵداری لە دڵ دژ یانی چی/ مڕ بکە خۆت، عیشقی پاکژ یانی چی".(٥) پێوەندی ئەم دوو شیعرە لە ئەوەدایە کە حافز یەکەمیانی هەر لەو سەردەمەدا نووسیوە کە عوبێدی زاکانی دووەمیانی تێدا نووسیوە (ڕەنگە لە هەمان شاریشدا). لە ئاتێنی کۆندا، لە شیرازی سەردەمی ئەبوو ئیسحاقی ئینجوودا، لە قۆنیەی سەردەمی مەولەویدا، لە ئیسفەهانی سەردەمی سەفەوییەدا، یان لە تارانی ئەمڕۆدا، کێهە لەم دووانە زیاتر، پیشاندەری شێوەی بیرکردنەوە و کرداری ڕاستینەی مرۆڤی نێرینەیە؟ حەکیمان دەڵێن بەیتی دووەم باس لە واقیع دەکات، لە حاڵێکدا کە بەیتی یەکەم لە ڕاستەقینە دەدوێ. باشتر وایە داوا لە عیرفانخوازان نەکەین کە ڕاستەقینەمان بۆ پێناسە بکەن، چونکە شکی تێدا نییە کە داواکارییەکە دەکەنە خودی هۆکار و دیسان هێندێک شیعر دەخەنە ڕوو، پرسیارەکەی ئێمەش بێ وەڵام دەمێنێتەوە. لەبەر ئەوە ناچارین کەمێکیش لە لێکدانەوە و شیکردنەوەی وشەی ڕاستەقینە (حقیقت) بدوێین.

ڕاستەقینە یانی ئەوپەڕی خوازی بیر و مێشک، یانی ئایدیال؛ لەم بوارەشدا بریتییە لە ناوەڕۆک، فۆرم و ئەو وێنە ئەدەبیانەی کە لە ئاکاری نووسیاری و هۆنراوەی فارسیدا بەوی هەبووە و بەزاراوەی قوتابخانەی عیرفان

ناسراوە. ئەم ناوەرۆک و وێنانە وەک چێوەیەک وان کە بۆ بەرهەمهێنانی پارچەی نەریتی لەکار دێن و پێیان دەڵێن باسمە (وێنەی چاپکراو): نەخشگەلی دڕەوشاوەی گیا و باڵندە و سروشت کە لەسەر دار هەڵکەنراون و بە زەڕبەی کوتک دەخرێنە سەر پارچە. جۆری هەرە باشی ئەو نەخشانە کاتێک کە بەدەست دەچنرێ، پێی دەگوترێ "تورمە" و شتی دیکە، لە جۆری بەرهەمهێنانی بە کۆشدا پێی دەگوترێ پارچەی قەڵەمکاری باسمە، بەڵام شەرح و پێناسەی دنیا، نە بە تورمە و دیبا دەکرێ و نە بە پارچەی باسمە. گەشە و کاملبوونی ئەم نەخشانە، چ لە شکڵی باش و چ لە جۆری لاوازیاندا، ئاکامی بە گوێدادان و دووپاتکردنەوەیە و پێوەندی بە تێگەیشتنی ڕاستەقینەی ئەو کەسەوە نییە کە سازی دەکات، دەیچنێت، یان دەیکڕێت.

ئەگەر پێوەندییەک هەبێ، پێوەندی نێوان چاو و زەین و دەستی مرۆڤە لە ماوەی هەزاران ساڵ کاری چنین و پیشەگەریدا. ناوەرۆکی نەخشی ئەو چێوە داریناندە، ناتوانێ لە تێگەیشتنێکی گشتی و جوان و هەستیار لە بارەی دنیای دەوروبەرەوە تێپەڕ بێت. "تورمە" یانی نەخش و ڕەنگ و جوانیی سەرنجڕاکێش، بەردەوام و نەبڕاوە، دڕەوشاوە و ڕێسامەند. سروشت، یانی گوڵ و دڕکوداڵ و پشیلەی وێڵ و قاڵاو و چنار و پنچکی کەرکۆژ، کە ناپایەدارن و تاهەتایە نامێنن. ئەدەبیاتی عیرفانی نموونەیەکی تەمومژاوییە لە دنیای نامۆی یەکەم. عوبێدی زاکانی نوێنەری ئەوی دووەمیانە و نموونەیەکی ڕاستەقینەیە لە دنیای ڕاستەقینە. شیعری حافز دەربڕی بیرێکی بەرزە و هونراوەی عوبێدی زاکانی دەربڕی چۆنیەتی بیرکردنەوەی مرۆڤە لە ژیانی ئاسایی ڕۆژانەدا (لە بارەی شێواز و وردەکارییەکانی خووخدەی ڕاستەقینەی پێشینانمانەوە زۆر بە کەمی ئاگادارین، بەڵام ڕەنگە حافز بە خوێندنەوەی هەزل و گاڵتە ڕووں و لە بنەوەبڕەکانی عوبێد زۆریش کەیفخۆش بووبێت، تەنانەت وەک زمانی دەربڕی حاڵ و ژیانی خەڵکی خوا، زۆریشی بەلاوە پەسند بووبێ).

قوتابخانەی عیرفان لەبەر حاڵەتە تاکەکەسی و هەستیارییەکەی، دەبێتە هۆی ئەوەی هەست بە تەنیایی و تەنیاباڵی بکرێت، تەنانەت ببێتە بەرتەنگبوونەوەی ئیمکانی دەستڕاگەیشتن بە ئەزموونە هاوبەشەکان. وادیارە زۆربەی ئەو حافزناسانەی کە پێشتر یادیان لێوە کرا، گرفتیان هەیە لەگەڵ باوەڕکردن بەو ڕاستییەی کە ئێوارانی هەموو دووشەمە، یان چوارشەمەیەک، دوو کۆڵان لە خوار ماڵی ئەوانەوە، لە خزمەت مامۆستایەکی دیکەدا، کۆمەڵێک خەڵک کۆ دەبنەوە و ڕێک ئەو نەریت و ئایینە پیرۆزانەی پیرۆزبی شیعر بەجێ دێنن و ڕێز و پێزانینی باو لەگەڵ یەکدی دەگۆڕنەوە. ئەوەی کە کۆمەڵە خەڵکێک لە شوێنێک کۆ ببنەوە و لە بارەی بابەتگەلی دڵخوازی خۆیانەوە قسە بکەن، بەشێکە لە مافە کولتووری و سروشتییەکان، بەڵام ئەگەر بانگەشەی ئەوە بکرێ کە هێندێک نەگوتراوە هەن لە بارەی هەبوونەوە کە تاکو ئێستا بە هەر هۆکارێک بێ نەگوتراون و بڕیارە ئەوان هەڵێنێن و ڕایانبگەیەنن، ئەمە لە هاشوهووشانەوە دەچێ. لە بەستێنی هزری مرۆڤدا گەلێک پرسیار بێ وەڵام ماونەتەوە، بەڵام ئەوە جێگای باوەڕ نییە کە هێندێک ڕاز هەن، تەنیا چەند کەسێکی دەم و لەبز شیرین لێیان ئاگادارن. کۆمەڵێک بیرۆکە هەن، بۆ وێنە بیرۆکەی ڕێژەییبوونی زەمان، تێگەیشتنیان هێندە تایبەتە، کە بۆ تێگەیشتن لێیان، کۆمەڵێک پێشەکی یەکجار زۆر پێویستە، بەڵام ئەو شتەی کە لە کەسبوکاری شانۆ عیرفانییەکاندا، وەک نهێنییەکانی ڕاستەقینە دەرخواردی خەڵک دەدرێن، زۆربەیان تەنیا بە گوێداهەڵدانێکی هەستیارن.

بۆ هەراوکردنەوەی ئەو بابەتەی کە بانگەشەی بێ بنەتابوونی بۆ دەکەن، عیرفانخوازان، هەموو ئەو شتانەی کە نەختێک ویکچوونیان لەگەڵ قوتابخانە فیکرییەکاندا هەبێ، دەیانهێننە نێو باسەکانیانەوە. زۆر کەمن ئەو کەسانەی کە بە شێوەیەکی ڕژد، بانگەشەی عیرفان دەکەن و بۆ پاساوی قسەکانیان و بۆ سەلماندنی ئەو شتانەی کە لە مەولەوی و حافز و عەتارەوە فێریان بوون، تەنانەت بۆ سەلماندنی خودی ئەو کەسانەش، کۆمەڵێک وتەی فەیلەسووفانی خۆرئاوایی نەکەنە بەڵگە. سەردەمانێک لە هۆڵی وتارخوێندنەوەی ئەحمەدی فەردیدا، هەر لە تولعی بەیانییەوە خەڵک جێگایان دەگرتەوە، تا وای لێ دەهات لە وادەی دیاریکراودا، کۆمەڵانی خەڵک تا ناوەڕاستی حەوشەی زانستگای تاران، لەسەر پێ ڕادەوەستان. فەردید هەمیشە تێکەڵاوێکی زارەکی لە عیرفان و تەسەوف و حافز و خۆرهەڵات و خۆرئاوا و مەولەوی و هایدگەر و کانت و کۆمەڵێک شتی دیکەی وەسەر یەک دەنا.

بەرەبەرە لەگەڵ پێگەیشتن و گەورەبوونی ئەو نەوە گەنجەی کە بۆ بینخواردنەوە لە دەریای مانادا، جێگایان دەگرتەوە، ئاستی ئەو فەیلەسووفە توێژەرەوەیەی عیرفان، تاکو ڕادەی وتارخوێنیکی ئاسایی، دابەزی و وردە وردە

لە بیـــرچۆوە(٦)، بەڵام دەریای مـــانا نە بێ نەهەنگ مایەوە و نە بێ مەلەوان؛ کەسێکی دیکە و دیسانیش کەسێکی دیکە. لەو بابەتانەدا کە نەهەنگی خاوەنشکۆ، پێی خۆش نییـە بێتـە سەر ئاو، تەنانەت وتارێکی سەرگێژکەرەشی لە دەست نایە. موریدەکـانی دەڵێن: شێخەکەیان قسەکانی تەنیا بۆ کەسانێکی تایبەت دەدرکێنێ. لەسەردەمی ئێمەدا دۆزەرەوانی نهێنییەکانی ڕاستەقینە، جوداوازییەکی ئەوتۆیان لەگەڵ ئەکتەرانی بەستێنی شانۆدا نییە؛ بۆ هەر نەوەیەک و هەر چاخێک کۆمەڵە ئەکتەرێک سەر هەڵدەدەن و لە بیر دەچنەوە و ئەم کەسبوکارە داخرانی نییە.

ڕوانگەی عـیـرفـانی، لە هەمـوو ئایین و سـەردەم و کۆمەڵگەیەکی جۆراوجۆردا، تا ڕادەیەک و لە بیـچـمی خـۆیدا هەر هەبووە. گـرنگ ئەو بەشـەیە کـە دەکـرێ بۆ ڕادەی وردبوونەوە بینراوییـەکان (شـهـوودییـەکـان) لەبەر چاو بگیـرێ. کەسانێک تەنانەت شکسـپـیـریشـیـان لە ڕوانگەی عیرفانییەوە، لێکداوەتەوە.(٧)

خـــاڵی جـــێگای ســـەرنج ئەوەیە کـــە ئەو جـــۆرە لێکدانەوانە، لە بەرانبـەر لایەنەکـانی دیکەدا، تا چ ڕادەیەک قـورسـایی و گـرنگایەتیـیـان هەیە و چ بارستاییەکیان بۆ تەرخان دەکرێ.

گەڕان بە دوای ئاماژە عیرفانییەکان و دیاریکردنی ئەو چەمکانەی کە پێوەندییان بە ئاگاداریی بینراوییەوە هەیە لە نووسراوەکانی شکسپیردا (کە سەرنجدان بە کردەوە، ئاوەزی پێوەندیداری ئەزموون، کاریگەریی دوولایەنەی تاک و کۆ لەسـەر یەکـدی، ڕۆڵی چارەنووس لەبەرانبـەر ڕۆڵی تاکـدا لە ئاڵوگـۆڕەکـانی بەسـتـێنی دەوروبەردا و سەرنجدان بە داهاتوو، تایبەتمەندیی بەرهەمەکانی ئەون.) تەنیا یەکێکە لەو هەزاران کارانەی کە لە بارەی ئەوەوە دەکرێن؛ ئیتر کەسیش ئیدیعای ئەوە ناکات کە خوێنەری بەرهەمـەکـانی ئەو تاهەتایە دەبێ بە دوای هزرەکـانی ئەو بکەوێت، ئەو هزرانە هەر چیـیـەک بن: شکسـپـیـر نەیتـوانیـوە لە بارەی سـەردەمی ئێـمـەوە، بۆچوونێکی دەربڕی بێت، هەرچەند بیری لە داهاتوویەک دەکردەوە کە جوداواز بوو لەگەڵ سـەردەمی ئێستـا. عـیـرفـانخـوازانی ئێـمـە لە بارەی هەمـوو شـتـێکەوە، وێنەیەکی لێڵ و بە ناچاری نیـوەچڵ دەخـەنە ڕوو: لە زەین، لە هەبوون، لە ئەدەبیاتی پێشووی ئێران، لە پێوەندیی نێوان فەلسەفە و جـۆری ژیانی کـۆمـەڵایەتی و لە هزری خـۆرئـاوا کـە بە بۆچوونی ئەوان فەیلەسووفانی عیرفانشێوە، نوێنەری ئەو هزرەن. لایەنێکی عـیـرفـانی ئەدەبی کـە جـۆرێک سەربەستی و سەرنجڕاکێشی بە ئەدەبیات دەبەخشێت، مـــانـەوەیـە لـە دەرەوەی ڕووداوە ســـیـــاسی و کـۆمـەڵایەتیـیـەکـان، هەرچەند بڕیار بووە کـە وەڵامـدەری بابەتە مـرۆڤـانەکـان بێ لە ڕووبەڕووبوونەوەی دنیـای دەوروبەریدا. کولتووری فەرمی لەگەڵ عیـرفـان هەست بە بێگانەبوون ناکـات، هەروەها پێـشـیـنەی دێرینی ڕووبەڕووبوونەوەی دنیـای شـەریعـەت و تەریقـەت، تەنانەت عـیـرفـانخـوازانی زۆر تاکـپـەرسـتـیش، دژوارە بتوانن هەمیشە جێگای باوەڕی کولتووری فەرمی بن، کە بەگشـتی تەسـەوف ڕەت دەکاتەوە و پێی وایە بە تەواوی لەگەڵ ئایینی ئیسلامدا نەگونجاوە. کاریگەریی ڕۆژبەڕۆژ هەڵچـووی فـەیلەسـووفـە (هەڵبـەت ئایدیالیـست)ـە خۆرئاواییەکان لەسەریان هەر دەم پتر دەبێتە مایەی دوو دڵی قوتابخانەیەکی ئایینی کـە نیسبەت بە تێکەڵبوون هەستیـارە. بەهەر حاڵ، هەر چەند، عـیـرفـانی بێ باوەڕی دیاردەیەکی غـەریب نیـیـە، کـە سـەرنج بدەینە مـەیلی عیرفانخوازی کۆمەڵێک ڕووناکبیری ماددیخواز، دەبینین کە لە ئێران کولتوورە فەرمی و نافەرمییەکان، کۆمەڵێک جیـهـانبـینی وەها لە یەکـدی نزیکیـان هەیە. سـەرەڕای هەموو ئەمانە، شکی تێدا نییە کە کولتووری عـیـرفـانی بەردەوام ڕەنگێکی کـاڵی نافـەرمـیـبـوونی لە خـۆیدا پاراستووە. هەڵبەت بەبێ ئەوەی کە لە هەموو بابەتەکاندا لەگـەڵ کـولتـوورە فـەرمـیـیـەکـانی ڕابردوو و ئێسـتـادا جوداوازیی بنەڕەتییان هەبێت، لانی کەم لە یەک بابەتدا، لە مۆسیقای ئێرانیدا، دژوارە بکرێ کولتووری عیـرفـانی، کولتووری فەرمی، کولتووری نافەرمی و سەلیقەی گشتی لە یەکـدی جـودا بکرێنەوە. لێـرەدا، قسـە لەوەدایە کـە بـۆچی، چـلـۆن و لـە چ بـارودۆخـــێـکدا و لـە دوای چ ئاڵـوگـوڕێکەوە، کـەسـانێک لە ڕابردوودا بەو ئاکـامـە گەیشتوون کە دەکرێ لە ڕێگای شهوود و دڵنیایی تاکەوە کەسێک بگات بە ڕاستەقینەیەکی قایموقۆڵ لە بارەی دنیا و هەبوونەوە. قسـە لەوەیە کـە عـیـرفـانخـوازیی نوێ بە گـەورەکـردنەوەی شـتـێک کـە ناتوانێ بابەت و شـێـوازی سـەردەمی ئێـمـە بێ، بە کـردەوە هەمـوو پێـوەندییـەکـان و ڕێژەکـان تێکەڵ دەکـات. لە حـاڵێکدا کـە تەنانەت ئایینەکـانیش بنچـینەی ئاڵـوگـۆڕ و (حـادث) بوونی دیاردەکـانیـان قـبـووڵ کـردووە و پتـر لەسـەر بنەمـای ڕووبەڕووبوونەوە و شـــێـــوازی دیاریکردنی لایەنی ئاڵوگـۆڕەکان پێداگری دەکەن، عـیـرفـانخـوازان هەر وا لە سـیـناریۆی بێ سـەروبنی تێکۆشـانە تەنیـا بااڵکـانی گـەیشتن بە گـەوهەری شـوناس، جـوولەی دەروونی و بێ

بەری لە هۆکاری ئاوەزمەندانە و یەکێتی مرۆڤ و دنیادا گرفتارن. جیهانبینیی پێشینیان، هەر چییەک بووە، یان نەبووە، بەشێکە- تەنیا بەشێکە - لە میراتی کولتووریی مرۆڤ، نەک هەمووی، جا چ بگات بەوەی کە هەموو دەستکەوتەکانی مرۆڤ بێت لەسەر ئەم گۆ خۆڵینەیە.

شێوازی بیرکردنەوەی بایەزیدی بوستامی دەکرێ بابەتێک بێ بۆ باس و خوێندنەوە، بەڵام ناکرێ بە بنچینەیەکی بێ ئەم لاو ئەولا دابنرێت. ئەو ئیدیعایەی تەسەوف لە جودایی نێوان زانست و عیرفاندا کە؛ "زانست تەنیا ناوونیشانی ڕاستەقینە بە دەستەوە دەدات، لە حاڵێکدا کە عیرفان بە ڕوونی ڕاستەقینە دەبینێت و لێی تێ دەگات."(٨) نە سەیرە و نە جێگای پێکەنینە، بگرە هەر بێ کەڵکە. کەسێک کە بەردەوام لە بەر تیشکی وەها بۆچوونێکدا بێت، هەموو بناغە عەقڵی و هزرییەکانی خەساریان لێ دەکەوێت، لەوانە زمان و مەنتیقی قسەکردنیشی.

ئەو کەسەی گوڵ و گیا دادەچێنێ، پێی دەگوترێ باخەوان، ئەو کەسەی بە دەریا و پاپۆڕەوە سەرقاڵە پێی دەڵێن دەریاوان و... تاد. ئەدی ئێستا ئەمە چلۆنە کە زانست باسی شتێک دەکات کە لە نێو دەستی عارفاندایە؟ کەواتە لە ڕاستیدا، زانست هەمان عیرفانە و عارفانیش هەمان زانایانن و زانست و زانا، هەبوونی دەرەکی جودایان نییە، مەگین ئەوەی کە بە پێی چیرۆکێکی کۆن، وای دابنێن ئەو کەسەی کە چاو لە کەسێکی دیکە دەکات، کە خەریکی دارشکاندنە، لە زەینی خۆیدا زەحمەتی دارشکاندن بکێشێت، بەڵام لەم حاڵەتەدا، بۆ ئەو زەحمەتە خەیاڵییە، تەنیا دەکرێ خەڵاتێکی ڕواڵەتی لە بەرچاو بگیرێ.

ڕاستییەکەی ئەوەیە کە هەموو عارف و ناعارفێک لە هەموو سەردەمێکدا، تەنیا ئەوەندە دەتوانێ بڕواتە پێشێ کە کۆی زانستی سەردەم ئیزنی پێ دەدات. ڕاستەقینە بەرهەست و ماددییەکانی مرۆڤ ڕادەی تێگەیشتنی ئەو لە خۆی و لە دنیا دیاری دەکات، تەنانەت ناکرێ چاوەڕوانیمان لە زانایەکی گەورەی وەک ئیبنی سیناش هەبێ کە لە لێکدانێکدا، پەرژینی هزری ئەرستۆ تێک بشکێنێت و خۆی بگەیەنێتە سەردەمی ڕێنیسانس لە فلۆرانس و پادوقا، ئەو کەشەی کە بە ڕاستی جێگای ئەو بوو. جەلاڵەددینی بەڵخی نەیدەتوانی پتر لە کۆی ئەو زانستانە بزانێ کە لە سەردەمی خۆیدا تۆمار کرابوون، دۆزرانەوەی هیچ ڕاستەقینەیەکیش بە ناوی ئەوەوە تۆمار نەکراوە کە زانایان و ئەستێرەناسان و پزیشکانی هاوچاخی ئەو نەیانزانیبێ. ئارتۆر کۆستلێر لە کتێبی خەوگەڕەکاندا، کە بەرهەمێکی تۆژینەوەی خۆیەتی لەبارەی پێشینە و پێشکەوتنی بیرۆکەی ئاستی زەوی و نێوەندییەتیی خۆر لە سیستمی خۆریدا، بۆ نموونە بەو ئاکامە دەگات کە ئاریستارخووس، دواین ئەستێرەناسی قوتابخانەی فیساغۆرس، ئەو شتەی دەزانی کە دوو هەزار ساڵ دواتر شانازیی ڕاگەیاندن و تۆمارکردنی وەبەر کۆپەرنیک و گالیلۆ و کۆپلێر کەوت. لە ماوەی ئەو دوو هەزار ساڵەدا، دەیان هەزار عارفی مەسیحی لە سەرانسەری ئەوروپادا، لە دەریای دۆزینەوەدا گێژیان دەخوارد، بەڵام بە پێی ئەو بەڵگانەی کە ماونەتەوە، تەنانەت یەک کەسیشیان نەیزانی، بیرۆکەی ڕاست ئەمەیە. لە نیوتنیان گێڕاوەتەوە کە دەڵێ: "من ئەگەر توانیومە دوورترەکان ببینم لەبەر ئەوە بووە کە لەسەر شانی دێوان ڕاوەستاوم"(٩)، هەروەها لە لیۆناردۆ داڤنشی کە گوتی: "قوڕ بەسەر ئەو شاگردەی وەپێش مامۆستاکەی نەکەوێت."(١٠)، بەڵام نە ئاوەزمەندانی سەردەمی زێڕینی یۆنان و نە نیوتنی سەر شانی دێو نەیاندەتوانی وەپێش خۆیان و سەردەمی خۆیان بکەون، ئەگەر ئێمەش بمانەوێ ئەو کارەیان بەسەردا بسەپێنین، شتێکی وەک فیلمێکی کارتۆنیی لەبەر چاوی خۆمان دەبینین. نە سوقرات، نە جیفرسۆن و نە هیچ گەورە مرۆڤدۆستێکی دیکە تاکو ڕەخسینی کاتی بەستێنە بەکردەوە و بەرچاوەکانی لابردنی کۆیلەداری لە ڕوانگەی ئابووریيەوە یانی خاوەندارییەتیی مرۆڤ بەسەر مرۆڤدا، هیچیان نەگوت. ئەرستۆ پێی وابوو " ئەگەر دەوڵەتێک پتر لە دە هەزار هاووڵاتی هەبێت، ئیدارەکردنی دەوڵەت لە کردەوە دەردەچێت."(١١)

دەنا دیسانیش ئەرستۆ، کە کۆیلەی بە بێبەری لە ئاوەز دەزانی، هەروەها بە دڵخۆشییەوە چاوی لە دەوروبەری خۆی دەکرد و پەرگار (جەغزینگ) و تیر و کەوان و چەرخی چاڵ و عارەبانە و مەنجەنیقی دەدیت و پێی وابوو، هەموو شتێکی مومکین دۆزراوەتەوە و داهێنراوە(١٢)، بەڵام ئەفلاتوونی مامۆستای، کە مامۆستای هەموو عارفانی دنیاشە، وەبیری نەهێناوە کە باشتر وایە لە ئاکام وەرگرتندا پەلە نەکات، چونکە "ئاڵۆگۆڕی زۆر گەورە بە ڕێگاوەن". ئەمە قسەی ڕاجێر بەیکەن زانای سەدەی سێزدەیەمی زایینی بوو.

لیۆناردۆ داڤنشی، مرۆڤێکی ڕووناکبیری داهێنەر بوو کە پێی وابوو چۆنایەتی داهاتوو، هەر لە بنەڕەتەوە لەگەڵ دنیای ئێستادا جوداواز دەبێ، ئەو گەڵاڵەی شتێکی

لەسەر کاغەز کێشاوە، کە دەکرێ ناوی لێ بنێین باوەگەورەی هێلیکۆپتەرە ئەمرۆییەکان، بەڵام ئەو ئامێرەی ئەو پێشنیاری کردبوو، مۆتۆڕی نەبوو. وادیارە داڤنشی پێی وابووە ڕۆژێک دادێ کە بە شێوەیەک، ڕەنگە بکرێ بە کۆمەڵێک چەرخدندەی وەک کاتژمێر و بە یارمەتی دەست و باهۆی مرۆڤ، ئەو مەکینە فڕندەیە لەسەر زەوی بەرز بکرێتەوە. سێ سەد ساڵ دوای داڤنشی، شەمەندەفەر و پاپۆڕیان بە وزەی هەڵم وەجوولە خست، بەڵام هیچ مەنجەڵی هەڵمێک ناتوانێ ئەوەندە وزە بەرهەم بهێنێت کە ببێتە هۆی هەڵفڕین، هەر بۆیەشە تۆماس ئەدیسۆن بە دڵنیاییەوە دەیگوت، هەڵفڕین تەنیا بۆ باڵندەکان دەلوێ. زۆری پێ نەچوو دوای ئەو بۆچوونە دڵسارد‌کەرەوەیە، مۆتۆڕی دەروونسووت کەوتە گەڕ. ئەدیسۆن خودای کارکردن بە ئەلەکتریک بوو، بەڵام سەرەڕای بەرینایی میشکی، لە زەینیدا نەدەگونجا کە بکرێ، ئامێرێک ساز بکرێت بە بارستایی کەمتر لە مەترێکی شەش پاڵوو کە وزەی پتر بێ لە چەند سەد ئەسپی هەڵم.

لە نموونەیەکی دیکەی بەرتەسکیی ناسینی مرۆڤ و داهاتووی جوداوازدا، لە کۆتایی سەدەی نۆزدەمدا لە ئەورووپا، کەسانێک وایان بەراورد دەکرد کە بەو ڕەوتی زیادبوونی عارەبانە و کالیسکانەدا، زۆری پێ ناچێ ڕووبەری هەموو شەقامەکان تاکو پاژنەی پێ پڕ دەبن لە پەین و پاڵی چوارپێیان. ئەم نیگەرانییە لە ڕوانگەی فیزیا و بیرکارییەوە ڕاست بوو، بەڵام سەرهەڵدانی ئۆتۆمبێل قەت بواری ئەوەی نەدا. ئەمانە کۆمەڵێک نموونەی دواکەوتووانەن کە لە کەلێن و کولێنی ئەنسکلۆپیدیاکاندا، زۆر جاران تووشیان دەبین، بەڵام دەکرێ دووپاتبوونەوەی ئەم خاڵە ڕوونانە بە جۆرێک وەرزشی میشک دابنرێن بۆ بەرەنگاری کردن لەگەڵ کۆمەڵێک خەڵتانی فیکری، بۆ نموونە ئەوەی کە مرۆڤ، یان هەموو شتێک دەزانێ، یان هیچ شتێک نازانێ؛ یان ئەوەی کە زانستی ئامادەیی هەیە و دەکرێ هەروەک ئەو گۆ بلوورینە چاو لە دنیا بکرێ، کە لەبەر چاواندایە. ئێمە بۆمان ناکرێ بیر لەوە بکەینەوە کە ئەگەر ژمارەی سفر دانەهێنرابایە و ئەگەر مەکینەی هەڵم ساز نەکرایە و ئەگەر مۆتۆڕی پیستۆنی هێشتا هەر نەبوایە، چۆنمان بیر دەکردەوە. بیرکردنەوەی ئێمە لە گشتێک پێکهاتووە کە شیاوی دابەش کردن نییە بەسەر تاک بە تاکی توخمە پێکهێنەرەکانیدا. ئێمە دەتوانین لە زانایی خۆمان زیاد بکەین، بەڵام ناتوانین لێی کەم بکەینەوە. دنیا لە دڵی ئێمەدا نییە؛ دڵی ئێمە تۆزێکە لە دنیایەکی لێورێژ لە پرسیار و وەڵام و گۆڕان و دۆزینەوە.

زۆربەی ئەو شتانەی کە ئەمرۆ ڕوونن، هەمیشە هەر وا نەبوون. ئەمرۆ هەموو منداڵێک کە تازە خەریکی فێربوون دەبێ، بڕیار وایە بنەماکانی بیرکاری و چوارکردە سەرەکییەکان بزانێت. خەڵکی میسری سێ هەزار ساڵ لەمەوبەر و خەڵکی یۆنانی دوو هەزار ساڵ لەمەوبەریش، کەم و زۆر بە قەت ئێمە شارەزای ئەندازە (هەندەسە) بوون، بەڵام توانایی ئێمە لە ژمارەنووسین و زانینی چوارکردەی سەرەکیدا دیاردەیەکی تاکو ڕادەیەک نوێیە، تەنانەت بۆچوونیشمان لە بارەی خودی ئەم باسانەوە نوێیە: "فیساغۆرس، بە پێچەوانەی ئێمە، لە پێشدا ئەندازەی دەگوتەوە، پاشان بیرکاری دێنا بەر باس. زانستی بیرکاریی فیساغۆرسی نە تەکنیکێکی بەکردەوە بوو، نە لە ڕێگای ژماردنیشەوە فێر دەکرا، بەڵکو باسێکی تیوری بوو لەبارەی ژمارەکانەوە." (١٣) ئێمە کە ئەمرۆ لە سەرشانی دێو ڕاوەستاوین، دەتوانین چاوەڕوانیمان لە قوتابیانی منداڵمان هەبێت لە تەکنیکی بژاردندا، وەپێش زانایانی سەردەمی زێڕینی یۆنان بکەون و ببنە ڕێنوێنی سەدان ئەستێرەناس و میعماری میسری. هەموو ئەم دەرفەتانە تەنیا لە ڕاگوێستنی ئەزموونەکان و کەڵەکەکردنی زانستەوە هاتوونەتە دی و لە گەڕی ئەو کەڵەکەکردنەدا، ڕوانگە و فێربوون و داخوازییە سەرەکییەکانی ئێمە هەر لە بناغەوە ئاڵوگۆڕیان بەسەردا هاتووە. ئەم خاڵە زۆر بەناوبانگە کە سەعدی بەسەرهاتی خەیاڵیی، یان ڕاستینەی دیلبوونی خۆی لە چنگی خاچپەرستاندا، لە ئاماژەیەکی خێرادا کورت دەکاتەوە کە کاری هەڵکەندنی خەندەک بووە لە تەرابلوس، بۆ ئەوەی گرفتاریی خۆی لە دەست هاوسەرێکی بەسەردا سەپاوی بەدخوودا، بگێڕێتەوە. پلەی کونجکۆڵی و جۆری ڕوانین و بابەتە جێگای سەرنجەکانی زانای سەدەی حەوتی کۆچی و خوێنەری ئەو لە حەوت سەد ساڵ دوای خۆیدا، شیاوی پێک گرتن نییە. لە ڕوانگەی گەڕۆکێکی موسڵمانی سەدەکانی نێوەڕاستدا، کە وڵاتانی کوفر و خودی کافرانیش بە هەند دانانێ، هەر لە ڕۆژی ئەزەلەوە بەردەوام کۆمەڵە خەڵکێک لە شوێنێکدا، پێکەوە لە شەڕ و کوشت و کوشتاردا بوون و یەک بە یەکی ئەو ڕووداوانە شیاوی لێ وردبوونەوە و لێکدانەوە نین. خوێنەری ئەمرۆ بە گشتی بەپێچەوانەی ئەمەوە بیر دەکاتەوە، چونکە ڕادەی زانیاریی زۆر بەرزترە. داهاتوو هەمیشە بۆ مرۆڤ داچڵەکێنەر بووە.

یەکێک لە بابەتە گرنگەکانی ڕووبەڕووبوونەوەی ڕەخنەگرانە، تێگەیشتنە لە پێوەندی شێوازی بیرکردنەوە و جۆری ژیان. نابێ خاکەڕایی کۆمەڵێک لە یارانی عیرفان کە دەڵێن ڕوانگەی عیرفانی تەواوکەری ڕوانگەی زانستی و ئەزموونیی شیاوی ڕاگوێزانە، لەبەر چاو نەگیرێ، بەڵام یەکێک لە توخمە زۆر گرنگەکانی بیرکردنەوەی نوێ، چەمکی داهاتووە. بۆچوونی عیرفانی وەک ڕووبەڕووبوونەوەیەکی بێ کات و شوێن لەگەڵ هەبوونی مرۆڤدا، بە تەواوی بەتاڵە لەم داهێنانەدا. لە ڕۆژگاری گەشەی عیرفاندا، ژیانی مرۆڤ هێندێک چرکەی خێرا و ناپایەدار، بەڵام دووپاتە لە نێوان سپێدەی ئەزەل و شێوی ئەبەددا بوو، بە چارەنووسی پارێزەری ڕووداوە هەمیشەییەکان و زۆر جارانیش کارەساتبارەوە کە تێیدا شادی و خۆشی تەنیا هێندێک چرکەی تێپەڕن. ئەمڕۆ ئێمە ئەو دنیایەی کە بۆچوونی عیرفانی تێدا گەیشت بە لووتکە، لە خودی بیرمەندەکانی باشتر دەبینین کە بەسەرسووڕمانەوە بیریان لە پێوەندی نێوان گەردیلە و ئاسمانەکان دەکردەوە، لەبەر ئەوەی لەسەر شانی دێوان ڕاوەستاوین و خودی ئەو بیرمەندانەش لە جوملەی ئەو دێوانەن. کەڵەکەبوونی زانست و ئەزموون ئەو تواناییە بە ئێمە دەبەخشێ کە شوناس و زانیاری بە ئاکامی جوولەیەکی گشتی، ڕوون و ڕاگەیەنراو بزانین، نەک گەڕان و تەریکبوونەوەی نهێن و تاکەکەسی لە نهێنخانەی گیاندا. لە سۆنگەی ئەو پشتیوانەیەوە، ئەمڕۆ ئێمە لاریمان نییە کە بە تێپەڕبوونی زەمان و وەدیارکەوتنی وەڵامگەلێک بۆ پرسیاران، بنەمای هەموو بابەتێک بە شێوەیەکی نوێ دەخرێتە ڕوو؛ هەروەها ڕابردووش ڕووناکتر و وردتر دێتە بەرچاومان و باسی داهاتوویەک دەکەین کە بۆ هەمووان شیاوی لێکدانەوە دەبێ و پێوەندی بە هەمووانیشەوە دەبێ، نەک داهاتووی ڕوحێکی سەرلێشێوای خوازیاری پلە بەرزە مەعنەوییەکان؛ نەک داهاتووی یەکە یەکەی تاکەکان، بەڵکو داهاتووی هەموو خەڵک، داهاتووی هەموو کۆمەڵگە، داهاتووی هەموو مرۆڤایەتی و داهاتووی نەوەکانی داهاتوو وەک دیاردەیەکی بەرچاو کە خودی ئەوانیش لە بیچم گرتنیدا بەشدار دەبن.

با خێرا بەو ئاکامە نەگەین کە ئەگەر وابێ چەمکی داهاتووی نەوەی دواتر و درێژەی هەبوونی کۆمەڵایەتی، هەر لە دوێنێوە داهاتووە، بەڵام داهاتووی بەکۆمەڵ، شیاوی پێشبینی کردن و بیچم هەڵگر، یان لانی کەم شیاوی ڕێبەری کردن لە لایەن دەست تێوەردانی ئاگایانەی مرۆڤ لە چارەنووسی خۆیدا، دیاردەیەکی زۆر تازەیە. قوتابخانەی عیرفان پێداگری لەسەر چەمکی داهاتووی بە کۆمەڵی تەواو جوداواز لەگەڵ ئێستا ناکات، نەک لەبەر ئەوەی کە دێوەکانی پێشوو، خۆیان لێ گێل کردبێ، بەڵکو لەبەر ئەوەی کە لەسەردەمی ئەواندا، پێشبینی لەو چەشنە هێشتا نەگووڕابوو. سەرلێشێوان و شوناسی تاکەکەسی لەسەر بنەمای ئەزموونە هەستیارییەکان، کە بەناچار تاکەکەسیشن و پەنابردن بۆ ئەو هێما و نهێنییانەی کە کەسانی تایبەت لێیان تێدەگەن و لە سەرانسەری ئەدەبیاتی عیرفانیی ئێمەدا دێن و دەچن، بابەت و بەشێکی ڕێوشوێنی ژیان بوون لەو سەردەمەدا، بەڵام بابەت و ڕێوشوێنی ژیانی مرۆڤی ئەمڕۆ نین.

بەرانبەریی نێوان قایلبوون بە داهاتوویەکی ئاوەزمەند بۆ داهاتوو و ڕووبەڕووبوونەوەی هەستیارانە و کاتی لەگەڵ ژیان بابەتێکی پەراوێزی و سەلیقەیی نییە. برتراند ڕاسل، لە وتارێکدا لەبارەی عیرفانەوە، دوای ڕەتکردنەوەی ئەو شێوازەی کە عیرفان ئیدیعا دەکات لەو ڕێگایەوە دەگات بە ڕاستەقینە، دەنووسێت: "سەرەڕای ئەمە، پێم وایە ئەگەر بتوانین توانایی و دەسەڵاتی تەواومان بەسەر هزری خۆماندا هەبێت، لە ڕێبازی عیرفاندا، زانستێکمان وەدەست دەکەوێت کە لە هیچ ڕێگایەکی دیکەوە بەرهەم نایەت، ئەگەر ئەم خاڵە ڕاست بێت، دەبێ ڕێز لە ڕێبازی عیرفان بگرین وەک شێوازێکی ڕووبەڕووبوونەوە لە تەک دنیادا، نەک وەک باوەڕێک نیسبەت بە دنیا." بەڵام هەر خێرا و بە چازانییەوە ئەو لوتفە وەردەگرێتەوە کە دەرحەق بە عیرفان کردوویەتی: "من دەڵێم قۆناغی بان سروشتیی عیرفان هەڵەیەکی هەستیاریی عیرفانییە." و لە ڕستەی دواتردا ئاکامەکە نەرمتر دەکاتەوە و کۆتایی بە باسەکە دێنێت: "هەرچەند کە ئەم هەستیارییە، بەناوی سەرچاوەی ڕەنگ و بۆنی هەموو هەست و بۆچوونەکانی دیکەوە، ئیلهامدەری باشترین لایەنەکانی مرۆڤە."(١٤) لە وەڵامێکی تونددا بۆ ڕاسل، هاووڵاتی خۆی، ڤالتر ستێس، ئامۆژگاری خەڵک دەکات کە "باشتر وایە پشت بە ئەو نەبەستن و ئەو بەراورد ڕوالەتییەی ئەو کە بەسەر پێشەکییەکی لەرزۆکی بێ بنەمادا هەڵبەستراوە و پێی وایە کە حاڵەتە عیرفانییەکانی مێشک بەردەوام هەستیارین، بە شتێکی سەلماو نەزانن."(١٥)

وێدەچێ کە ستێس بە وردی لە مانای قسەکەی ڕاسل تێ نەگەیشتبێت، یان وای بە باش زانیوە بە خۆپاراستن

لە لایەنە زۆر ڕاست و ڕەوان و ئازاردەرەکانی، خۆی لە دەمەتەقە لابدات و هەر چەند کە کتێبەکەی بە ئاماژەکردن بۆ ڕاسل دەست پێ دەکات، هەر بە تەشەرێک ڕازی بێت و لێی تێپەڕ ببێت. ڕاسل لە درێژەی باسەکەدا دەنووسێت: " برگسۆن، خۆی بە ناوی شهوودەوە، بەرز کردەوە بۆ تاکە حوکمی ڕاستەقینەی بان سروشتی." ستێس کە بە ڕوالەت شەیدای عیرفانە، پێناسەی ورد و زانستیانەی هەستیاری دەخاتە پشتگوێ و باسی کۆمەلێک شت دەکات بە ناوی "زەینییەتی هەستیارییەکان" لە بەرانبەر "زەینییەتی وەهمەکان"دا. ئەو خۆی لە بەرانبەر بۆچوونی ڕەخنەگرانی عیرفاندا بە دەروەست نازانێت و لە هەوڵی ئەوەدایە کە خودی بابەتی بەرباس شرۆڤە بکات، بەڵام هەر ئەوەندەی کە لە بەرانبەر ڕەخنەگرانی وەک ڕاسلدا، لە ڕێکەوەند و وشەگەلی وەک "زانیاریی گەردوونی" و "عیرفانی بەرزایی" و "عیرفانی مەعنەوی (لاهووتی)" و "عیرفانی ماددی (ناسووتی)" دەگەڕێت، دەکرێ نموونەیەک بێت لە بەسەرەکی زانینی هەستیاری و حاڵەتە تاکەکەسییەکان کە ڕەنگە جاروبارە و تا ڕادەیەک لە هەموو مرۆڤێکدا هەبن.

پەراوێزەکان:

١- ارتور کوستلر، خوابگردها، ترجمەی منوچهر روحانی (جیبی، چاپ دوم، ١٣٦١). ص ,١٠٨

٢- "ئەو بەرنامەیەی کە ڕاگەیەنرابوو، بەڕێوە نەچوو. سەرەتا بۆ خوێندنەوەی هەر وتارێک نیو سەعات کات دیاری کرا بوو. دوای دەست پێکردنی کۆنگرەکە کرا بە چارەکە سەعاتێک و لە ڕۆژانی کۆتاییدا کرا بە دە دەقە" (ماهنامەی آدینه، شمارەی ٣١، دی و بهمن ١٣٦٧).

٣- فیلم نامەیەک بۆ پیشاندانی سواوی و دابەزینی ئەنجوومەنی زانایان تا ڕادەی جێژنۆکە و قوتابخانە "بەرنامەیەکی کورتکراوەی تاقەتپڕووکێن بوو کە جوداوازییەکەی هەر لەوەندەدا بوو کە کۆمەلێک شاعیر دەستیان بە خوێندنەوەی شیعری خۆیان کرد و دوو منداڵیش شیعرەکانی "لیسانولغەیب"یان لەبەر خوێندەوە و هەر لە نێوان خوێندنەوەی دوو، سێ غەزەلدا دەکەوتنە بەر ڕێژنەی چەپڵەڕێزانەوە. جوداوازنەبوون و یەکهاوی بەرنامەکان جارجارە دەبوو بە هۆی چوونە دەرەوەی دەستە دەستەی ئامادەبوان، تا وای لێهات لە بەرنامەی کۆتاییدا دوو جار منداڵەکانیان هێناوە". (هەمان سەرچاوە)

٤- حافز بە کوردی، تاڤگەی ئەوین، وەرگێڕانی عومەر سالحی ساحێب (کۆلیل)، زانستگای کوردستان بە هاوکاری ناوەندی لێکۆڵینەوەکانی کوردستانناسی، چاپی یەکەم ١٣٩١ی هەتاوی، غەزەلی ژمارە ٤٣٥.

٥- عاشق سینه چاک یعنی چه / بتپان! عشق پاک یعنی چه "عبید زاکانی"

٦- فەردید دەتگوت هەر پیشەی چاپی بە فەرمی نەناسیبوو، لە مانگی گوڵانی ساڵی ١٣٥٠ی کۆچی هەتاویدا، لە پەراوێزی کۆنگرەی سەعدی و حافزدا، لە شیراز، من لێم پرسی؛ بۆچی قسەکانت نانووسییەوە، ڕەنگە تێگەیشتن لێیان هێندێک ئاسانتر بێتەوە. خێرا وەڵامی داوە: "من ڕاسپاردەی مێژوویم پێ نەگەییوە." دواتر بەو هەڵچوون و داچوونانەی کە لە کۆمەلێک بواری فەلسەفیدا پێکهاتن، مارتن هایدگەری فەیلەسووفی دڵڕفێنی ڕەها کرد و دەستی کرد بە پێداهەڵگوتنی "بقیة الله الاعظم" و دوای ماوەیەکی دیکە، ئیدی بەتەواوی بێ دەنگ بوو. فلۆتین، یان ئەفلۆتین، سەردەستەی قوتابخانەی نوێ ئەفلاتوونی کە موسڵمانان، ناویان لێ ناوە "شێخی یۆنانی"، تا پەنجا ساڵ هیچ شتێکی بنووسێ، بەڵام ئەو زەمانەی کە بە پێداگریی دۆستانی دەستی دایە قەڵەم، پەنجاوچوار نامیلکەی نووسی، پاشان یەکێک لە موریدەکانی قۆڵی لێ هەڵماڵی و ئەو بارستاییە گەورەیەی خەیاڵاتی فلۆتینی لە شەش بەرگدا کۆ کردەوە و لە نۆ نامیلکەدا، ڕیزی کردن. بە خۆشییەوە فەردید نووسیارپەرێزتر بوو لەوەی کە زەحمەتی وا گەورە و گران بخاتە ئەستۆی موریدەکانی.

٧- بڕوانە؛ شکسپیر در پرتو هنر عیرفانی، مارتین لینگز، ترجمەی سودابەی فضائلی (نشر نقره، تهران ١٣٦٥).

٨- دائرةالمعارف فارسی، دکتر غلام حسین مصاحب جلد دوم، ص ١٧٢٩.

9- Arthur Koestler, "Literature & Law of Diminishing Returns," Encounter, May 1970.

١٠- هەمان سەرچاوە.

١١- ویل دورانت، تاریخ تمدن، یونان باستان، ترجمەی امیرحسین اریانپور (انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ دوم، ١٣٦٧) ص٢٢٥.

١٢- خوابگردها، ص ٥٠. ویل دورانت، تاریخ تمدن، یونان باستان، ترجمەی امیرحسین اریانپور (انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ دوم، ١٣٦٧) ص٢٢٥.

١٣- ویل دورانت ص ١٨٧.

١٤- برتراند راسل، عیرفان و منطق، ترجمەی نجف دریابندری (جیبی، چاپ دوم، ١٣٦٢)، ص ٥١.

١٥- و. ت. استیس، عیرفان و فلسفه، ترجمەی بهاءالدین خرمشاهی (انتشارات سروش، چاپ دوم، ١٣٦١)، ص٣.